

Вікторія ТЕЛЬВАК,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) telvak1@yahoo.com

Віталій ТЕЛЬВАК,

доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних
історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана
Франка (Україна, Дрогобич) telvak1@yahoo.com

ПРОБЛЕМА «РОСІЯ ТА ЄВРОПА» В ІСТОРІСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Стаття присвячена особливостям інтерпретації М. Грушевським проблеми «Росія-Захід» у контексті історичного розвитку українського народу. Вказано на значну амбівалентність історіософських та історіографічних оцінок вченого. Зроблено висновок про значне емоційне навантаження наукового дискурсу дослідника, його залежність від контексту історичного періоду, а також соціальних і політичних реалій кінця XIX – першої третини XX століття.

Ключові слова: М. Грушевський, дилема «Росія-Захід», історіософські погляди, історіографічна модель, амбівалентність.

Літ. 41.

Victoria TELVAK,

PhD.(History), Assistant Professor at the Department of World History in
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine) telvak1@yahoo.com

Vitaliy TELVAK,

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of Ancient History of Ukraine and
special historical disciplines in Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine) telvak1@yahoo.com

«RUSSIA AND EUROPE» PROBLEM IN HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE AND HISTORIOGRAPHICAL PRACTICE OF MYKHAILO HRUSHEVSKY

The article is devoted to the analysis of interpretation by M. Hrushevsky of the dilemma “Russia-West” in the context of the historical evolution of the Ukrainian people. The considerable ambivalence of scientist’s historiographical and historiographical assessments has been revealed. The conclusion about a significant emotional burden of researcher’s scientific discourse, his dependence on the context of studied period and social and political realities at the end of XIX – the first third of XX century has been made.

Keywords: M. Hrushevsky, dilemma «Russia-West», historiosophical views, historiographical model, ambivalence.

Ref. 41.

Вікторія ТЕЛЬВАК,

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко
(Украина, Дрогобыч) telvak1@yahoo.com

Віталій ТЕЛЬВАК,

доктор исторических наук, профессор кафедры древней истории Украины и специальных
исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета
имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) telvak1@yahoo.com

ПРОБЛЕМА «РОССИЯ И ЕВРОПА» В ИСТОРИОСОФСКОМ ДИСКУРСЕ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

Статья посвящена особенностям интерпретации М. Грушевским проблемы «Россия-Запад» в контексте исторического развития украинского народа. Указано на значительную амбивалентность историко-софских и историографических оценок ученого. Сделан вывод о значительной эмоциональной нагрузке научного дискурса исследователя, его зависимости от контекста исторического периода, а также социальных и политических реалий конца XIX – первой трети XX века.

Ключевые слова: М. Грушевский, проблема «Россия-Запад», историко-софские взгляды, историографическая модель, амбивалентность.

Лит. 41.

Постановка проблеми. Михайло Грушевський насамперед знаний як дослідник українського минулого. Його фундаментальні праці – «Історія України-Руси» та «Історія української літератури» – вже у своїй назві акцентують націоцентричний історіографічний дискурс. Натомість, значно менше вивченим на сьогодні є солідний внесок видатного вченого в опрацювання різнопланової проблематики всесвітньої історії. Такі зацікавлення М. Грушевського врешті не повинні дивувати. Адже реконструюючи українське минуле, він мусів значну увагу приділяти проблемам складних взаємин українців з їх безпосередніми сусідами, що багато в чому визначало історичну долю нашого народу. При цьому особливою напругою у всі історичні епохи, як відомо, було позначене співіснування українського народу зі східними та західними сусідами. Власне на цій проблемі одвічного протистояння українців з поляками і росіянами, що нерідко набувало ознак цивілізаційного вибору, М. Грушевський, як зрештою й багато інших видатних вітчизняних інтелектуалів, і зосередився на сторінках своїх численних історичних праць, присвятивши також їй багато місця в історіософських текстах.

Виклад основного матеріалу. Позичування творчості М. Грушевського в координатах «Росія-Захід» завжди було нелегкою проблемою для дослідників його творчості. З одного боку – вихованець російської історіографічної традиції та симпатик ідеології слов'янофілів, він через усе своє життя, як неодноразово стверджували його ідейні опоненти періоду Визвольних змагань, проніс «неостуджену любов» до «фікції федеративної Росії», «невичерпальну віру в московського ліберала» [23]. З іншого – як автор самобутньої схеми українського історичного процесу, що поривала з традиціями державницької школи російської історіографії XIX ст., він багатьма російськими інтелектуалами сприймався за неповні сумлінного вченого, котрий засобами науки намагався реалізувати підступний політичний план розколу «єдиної та неподільної» імперії на кошти ворожих слов'янству Німеччини та Австро-Угорщини. Все це як століття тому, так і в сучасній російській публіцистиці утвердило за М. Грушевським славу одного з лідерів українського «мазепинського» руху.

Не менш неоднозначним у творчості вченого було трактування ролі Західної Європи як цивілізаційного чинника. Така неоднозначність була зумовлена двома вимірами проблеми: історіософським та історіографічним. Адже для прихильника позитивістської філософії цивілізаційні пріоритети аргіогії були пов'язані із західною культурою. Разом із тим, значна кількість залученого М. Грушевським емпіричного матеріалу своєю різноплановістю нерідко змушувала дослідника втрачати пильність і відходити від задекларованих методологічних позицій. Осмислення окресленої проблеми, на наше переконання, дозволить не лише реалізувати конкретне історіографічне завдання – висвітлити малознану сторінку творчості вченого, але й краще зрозуміти логіку непростих взаємин між теоретичними настановами та дослідницькою практикою у його творчій лабораторії. Немаловажним також є звернення до проблеми «Росія-Захід» у спадщині М. Грушевського з огляду на значну впливовість його ідей на українознавство XX ст., що дозволить виявити ідейні корені багатьох сучасних історіософських дискусій, котрі нерідко сфокусовані на дилемі «окциденталізм-орієнталізм».

Вже у перших томах «Історії України-Руси» М. Грушевський позиціонує українські землі як своєрідні ворота зі Сходу на Захід, що в часи масових міграцій войовничих степових орд відігравали «почесну роллю заборол» європейської цивілізації від руйнівних впливів степових орд. Втім, така шляхетна постава слов'янських племен, що замешкували територію України, дуже дорого коштувала тубільній людності й не була відповідно оцінена сусідами. «Боротьба з степом

протягом віків забирає енергію народу, його вищих верств і правительств, – твердить М. Грушевський. – Колонізаційні й економічні хвилювання не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полуднево-східній граничній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержатися, коли з тилу на лінії північно-західній або північній сформувалися якісь міцніші політичні організми. Вони ставали здобиччю сих ліпше захищених, в ліпші обставини поставлених сусідів. А політичний упадок тягнув за собою остаточне розшарпання і присвоєння чужородними суспільними верствами всього, що становило національні засоби» [7, 15].

З цього часу, фактично, починається непроста історія взаємин українських земель із західним світом. «... Історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географічні орієнтували і орієнтують на південь, на Чорне море...» – твердив дослідник [16, 18]. Тривалий час – фактично до розпаду Давньоруської держави під натисками степових орд та внаслідок внутрішніх міжусобиць – ці взаємини М. Грушевський називає рівними та партнерськими. Княжий Київ, що зробив цивілізаційний вибір на користь візантійських цінностей, постає своєрідним регіональним лідером, що навіртає до християнської культури язичницькі племена на своїх північно-східних кордонах. Перші томи головної праці вченого рясніють його вказівками на те, як прихильно при дворах західних столиць сприймали Рюриковичів, а за руку їхніх доньок змагалися впливові володарі тогочасної Європи.

Як і належалося прихильнику позитивістських пріоритетів порядку та прогресу, М. Грушевський у своїх історіософських роздумах на різні лади вихваляє чесноти європейської цивілізації та підносить її вагомість для формування українського національного культурного типу. Вчений вказує на тісні зв'язки українських земель з германською та кельтською культурами у передісторичні часи. Далі відзначає масовий вплив скандинавського елемента на початках становлення Давньоруської держави. В княжу добу ці контакти з Заходом лише міцніли – дослідник вказує на «незвичайно широкі династичні зв'язки» династії Рюриковичів з німецькими князівствами та іншими державами, що перебували у сфері німецької культури. Поряд із цим зміцнювалися культурні й торговельні відносини з країнами європейського Заходу, що поступово заступали більш ранні взаємини чорноморського напрямку – з балканськими країнами, Візантією та Малою Азією [14, 14].

Із занепадом Києва наприкінці XII ст. центр ваги української державності М. Грушевський переносить в галицько-волинські землі, де держава Романовичів, «завязавшись на порозі XIII ст., протягнула в українських землях іще ціле століття по упадку Києва в повній силі традиції великодержавної політики й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою» [8, 1]. Вже сам факт тісного сусідства Галицько-Волинського князівства з країнами Західної Європи визначило цивілізаційний вектор розвитку молодій держави та інших українських земель, що йшли у її політичному фарватері. Сам учений вказує на «повну перевагу західних впливів над тією комбінацією впливів візантійських і східних, які переважали в періоді формування Київської держави» [14, 14–15].

Прикметно, що саме зламу XII – XIII ст., на думку М. Грушевського, сягають корені цивілізаційних відмінностей України та Росії. Адже, на його переконання, Володимиро-Московська держава взорувалася на культурні практики північно-східних племен [2, 77]. Цивілізаційну спадщину Київської держави, твердить дослідник, Московщина засвоїла тільки почасти, «все більше розмішувала елементами фінськими, татарськими, монгольськими», в той час як «Західня Україна, в якій з XIII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя» [14, 15]. Незважаючи на релігійну відмінність від католицького Заходу, М. Грушевський постійно наголошує, що «ввесь круг політичних і культурних інтересів її [Галицько-Волинської Русі] орієнтувався на захід» [14, 15].

Західний вектор культурного розвитку українських земель, продовжує далі М. Грушевський, ще більше зростає із включенням українських земель до складу польсько-литовської держави. «Для української культури знову відкривалися сприятливі горизонти», – твердить він [17, 316]. Ілюструючи благотворний характер західного впливу на всі прояви українського життя, вчений у першу чергу відзначає економічне зростання міст, переорієнтацію їх внутрішнього життя на німецькі взірці. «Таким чином, – підсумовує цей історичний період дослідник, – зв'язана тісно

і безпосередньо з Західною Європою, Німеччиною в першу голову, а даліше – з Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки запізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі в кінці XVI в.» [14, 15].

Цей період ще більше поглибив цивілізаційні відмінності між населенням українських і російських земель. Московське царство, пише М. Грушевський, під потужним тиском орієнтальних впливів Степу дедалі більше розгублювало давньоруську культурну спадщину. Натомість, «Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури» [14, 15].

Власне у постійній взаємодії з західноєвропейською культурою, вважає М. Грушевський, формувалися особливості національного українського характеру, споріднюючи ментально українців із їх польськими та чеськими сусідами. З огляду на це, твердить він, «український народ належить до західноєвропейського, чи коротше сказати – просто таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язували українське життя з західним, а й самим складом народного характеру».

Натомість великоросійський характер, твердить дослідник, формувався під впливом східних цивілізаційних впливів, котрі стали домінувати в добу монголо-татарської навали. З огляду на це, йому притаманні такі риси, як брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини, нестача смаку до комфортного життя, нахил до анархізму тощо. Все це, підкреслює вчений, є «повною антитезою народним прикметам українським», які «роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії, де в чім до германської, [...] в іншій до романської...» [15, 22].

Поряд із різноманітними та значними впливами західної культури на українську, М. Грушевський постійно акцентує творчий характер такого впливу. На переконання вченого, західні впливи перемішувалися зі старими візантійськими традиціями, котрі засвоїло давньоруське суспільство. У підсумку було витворено своєрідну українську культуру, високо оцінену у тогочасному світі. Так, наприклад, постало оригінальне українське мистецтво XVII – XVIII ст., котре, вказує дослідник, приваблювало «західноєвропейську людину». «[...] Культуру і мистецтво XVII – XVIII в., до самого кінця Гетьманщини, – наголошував М. Грушевський, – треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо через польську верству» [14, 16].

Утім, така змальована М. Грушевським майже ідилічна картина взаємин України та Заходу далеко не у всьому витримала перевірки розлогим джерельним матеріалом. І тут сторінки більшості томів «Історії України-Руси» постають як послідовне заперечення практично кожної з названих вище тез. При цьому, як не парадоксально, дослідник знову ж апелює до позитивістських цінностей. Так, західноєвропейські впливи на українську освіту в XIV – XVI ст. учений гаряче критикує з двох позицій. З одного боку, він нарікає, що запозичення західних освітніх взірців руйнувало власні освітянські традиції, не давши віднайти внутрішні резерви на модернізацію цього важливого сегменту суспільного життя: «Взято готовий тип школи з польсько-латинських взірців, не сотворено свого оригінального типу. Трудно робити з того закид супроти культурної слабости української суспільности: трудно було не підпасти їй впливам взірців, які опанували тоді всю культурну Європу. А все таки була се велика хиба, і треба вказати, що в перших початках організації нової школи вона була більше оригінальна, тільки сі самостійніші початки не дістали дальшого розвитку» [11, 477].

Поряд із цим, дослідник вказує на ще один не менший негатив: «Се було лихо і з того боку, що ся схоластична школа давала загалом дуже мало реального знання і ніякої заохоти до нього, до позитивних наук. І з того також, що ся школа була дуже мало зв'язана з реальним життям українського народу в минувшості і теперішності, мала дуже слабо зазначений національний характер в ширшій значінню того слова» [11, 478] (підкреслення наше – авт.). Нарікає також М. Грушевський на те, що вихованці такої школи «формально чули себе Русинами, виховувалися навіть на гарячих її оборонців, але вони були відірвані вихованням і наукою від свого народу, його реального життя, його змагань і традицій і всім своїм культурним надбанням, починаючи від латинської й

польської мови і кінчаючи своїми інтересами, поглядами, уподобаннями зв'язані з життям литовсько-польським» [11, 478].

В зовсім іншій тональності в «Історії України-Руси» постає також включення українських земель до польсько-литовської держави. На сторінках третього тому праці М. Грушевський цю подію емоційно називає «фатальним переломом в життю українсько-руського народу», від якого Русь і староруська культура «не виграла нічого, а стратили – безконечно [...] на шкоду не лише свого народу – на шкоду цивілізації взагалі» [8, 503].

Пояснюючи свою категоричність в оцінках, учений акцентує на відмінності литовського та польського панування на українських землях: «Литовська зверхність бодай не вносила значних перемін в культурне й національне жите. Польська знищила матеріально й морально ті верхні верстви, котрими держалася руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству. З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, текла ще, струмком тонким і бідним, староруська культурна традиція, себто ті нужденні останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви» [8, 503].

Мають зовсім інше ціннісне забарвлення в «Історії України-Руси» й ідеалізовані на сторінках історичної публіцистики М. Грушевського німецькі впливи на українську культуру. «На наш ґрунт німецькі форми пересаджувалися правительством і шляхтою від самого початку незручно, не приладжені до місцевих обставин, попсовані національною й релігійною виключністю, обкромлені або скривлені фіскалізмом або в інтересах шляхетського стану, і далі псувалися й калічилися з тих же мотивів. Окротровані в готових, канонічних формах, вони не розвивалися, а вироджувалися й хиріли під гнітом неприхильної політики й трудних економічних обставин», – відзначає вчений [11, 138–139].

Емоційно негативним є також ставлення М. Грушевського до західного цивілізаційного впливу як винятково руйнівного чинника для самобутньої давньоруської міської культури. Особливо промовисто, як встановила Наталя Яковенко, це простежується на прикладі оцінок ученим поширення магдебурзького права на українських землях [29]. Щоправда, відповідальність за такий стан речей дослідник вкотре цілковито перекладає на польську владу, яка, на його переконання, системою заборон розірвала давній безпосередній зв'язок України з Заходом і таким чином «зроблено було все для того, щоб західна культура могла доходити в Україну не інакше, як перейшовши через кепський польський алембик» [11, 139]. Наслідки для національного життя, як їх описує М. Грушевський, були просто фатальними: «І коли сей процес збідніння й упадку українського міщанства дійшов своїх крайніх границь, тоді в порівнянні з убогим станом українського елементу, до котрого він був приведений політикою й управою Польщі, і така лихенька копія західно-європейської культури, якою була убога польська культура XVII – XVIII вв., стала чимсь більшим, стала «вищою культурою» [11, 139].

Звісно, що такі різкі оцінки вченого наслідків польського загарбання українських земель були загалом неприхильно зустріті польськими рецензентами «Історії України-Руси» Александром Брікнером [30], Яном Камінським [31–32], Францішком Равітою-Гавронським [41], Людвіком Колянковським [36–37] та ін. Польські вчені гаряче опонували історіографічним висновкам М. Грушевського в тих аспектах, де він, на їхнє переконання, «зазіхав» на традиційні засади польської Клію. Намагаючись перенести процеси етногенезу українців у ранньомодерний час, польські вчені критикували антинорманізм автора «Історії України-Руси»; заперечували його тлумачення етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, що вело за собою надмірне, на їхній погляд, розширення західного кордону українського розселення; відкидали інтерпретацію дослідником більшості спірних проблем співжиття двох народів у межах польської держави (передусім оцінки Люблінської унії та козаччини). Бажання законсервувати усталені історіографічні стереотипи на рівні їхнього розуміння наукою XIX ст. яскраво проявилось у впертому небажанні польських науковців відмовитися від терміна «русин» на користь пропагованого М. Грушевським та його послідовниками модерного «українець».

Шовіністично налаштовані польські діячі також вбачали у наукових аспіраціях М. Грушевського впливи ворожих полякам зовнішніх сил. Але загалом, гострота українсько-польського

історіографічного діалогу, що мав, завдяки українським романтикам, значно більший досвід проговорення в науці XIX ст. у порівнянні з українсько-російським, була помітно меншою, аніж у випадку з північним сусідом. Польські науковці, вважаючи неприйнятними низку щойно перерахованих аспектів історичної моделі М. Грушевського, досить високо оцінили фаховість його праць, свідченням чого був незмінно високий індекс їх цитування у спеціальній літературі.

Той факт, що сторінки «Історії України-Руси» постають фактично суцільним актом історичного обвинувачення Заходу в нищенні самотньої української культури польськими руками, вже неодноразово намагалися пояснити сучасні дослідники. Так, Леонід Зашкільняк акцентує слов'янофільські симпатії М. Грушевського, засвоєні ним ще в гімназійні та студентські роки [20]. З такими висновками в своїй монографії про видатного вченого значною мірою погоджується й Сергій Плохій [39, 114]. Натомість Наталя Яковенко акцентує «російську мисленєву традицію», в руслі якої відбувалася еволюція творчості М. Грушевського [29, 97]. На нашу думку, ці судження потребують доповнень, адже у вічі впадає не стільки його антизахідництво, на чому наголошують згадані дослідники, скільки власне амбівалентність ставлення вченого до Заходу.

Не менш амбівалентним у творчості М. Грушевського постає й образ Росії. Власне чи не найбільш головною історіографічною заслугою видатного вченого більшість дослідників його творчості вважають радикальне «відросійщення» історії України. Найбільш чітко про це український історик заявив у своїй добре знаній статті «Звичайна схема «русской історії» і справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», котра вперше була надрукована українською мовою у реномованому серед фахівців петербурзькому «Сборнику статей по славяноведению» за редакцією академіка В. Ламанського. Власне в цій статті уперше в українській інтелектуальній традиції було концептуально обґрунтовано, що росіяни є цілковито відмінним – в культурному, історичному та етнічному сенсах – від українців народом. В короткому часі цей текст став своєрідним кредо істориків, котрі були дієво пов'язані з українським національним рухом.

Згадана стаття М. Грушевського зосереджується на всебічній критиці усталеної в російській історіографії погодинській схемі минулого східноєвропейського регіону, за яким цивілізаційна спадщина Київської Русі неподільно належить росіянам, а українське минуле абсолютно розчленоване в імперському історичному наративі. Небезпекою цієї схеми, на думку М. Грушевського, було й те, що нею повсюдно послуговувалися західноєвропейські славісти, котрим не припало на думку спробувати сконфронтувати тези М. Погодіна зі свідченнями багатьох джерел.

Український учений фокусується на очевидних нераціональностях цієї «звичайної» схеми, котрі під впливом тривалої історіографічної традиції послугування нею перестали впадати у вічі. «Передовсім, – звертає увагу вчений, – дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII – XIV вв., так, наче се останнє було його продовженням» [2, 77]. І якщо такий антиісторичний підхід можна було пробачити московським книжникам – прихильникам генеалогічного підходу, твердить український історик, він зовсім не годиться для сучасної історіографії, котра «шукає генетичної зв'язі». М. Грушевський переконує своїх опонентів: «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської. [...] Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV – XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на власнім корені, і відносини до неї Київської можна б скорше порівняти, напр[иклад], до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції» [2, 77].

Згадане непорозуміння покликало до життя наступну історіографічну нераціональність, котра проявляється у тому, що домінуючі народності східноєвропейського регіону (українці, росіяни та білоруси) фактично позбавлені джерельно обґрунтованих початків своєї історії. Ось як про цю ситуацію пише сам М. Грушевський: «Тим часом наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народності зістається, властиво, без початку. [...] Фікція «київського періоду» не дає можливості відповідно представити історії великоруської народності. Тому що «київський період» прилуча-

ється до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. [...] Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська – вона пропадає зовсім [...]» [2, 77–78].

Вирішення, яке пропонує М. Грушевський для усунення згаданих історіографічних непорозумінь, є надзвичайно просте: «[...] Треба попроситися з фікцією, що «русская история», підмінювана на кожному кроці великоруською, – то історія «общерусска». [...] Зрештою, «общерусської» історії й не може бути, як нема «общерусської» народності. Може бути історія всіх «руських народностей», кому охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії»» [2, 79].

Вузлові моменти згаданої схеми М. Грушевський повторив дещо пізніше у 1906 р. в передмові до другого видання «Очерка истории украинского народа», а також виклав докладно у третьому виданні першого тому «Історії України-Руси». Більше того, після 1906 р. учений навіть загострив окремі питання, більш широко і розгорнуто аргументував їх. М. Грушевський висловив сподівання, що «не мине ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеюванне українських епізодів в традиційну схему «государства Россійського» [7, 1]. Слід відзначити, що ця схема стала органічною частиною наукової творчості цілої наступної генерації істориків – послідовників М. Грушевського. Разом з тим уже тоді вона викликала певні заперечення з боку багатьох дослідників (особливо у питанні про етнічні процеси доби Київської Русі і ролі давньоруської спадщини в історичній долі трьох східнослов'янських народів).

Політичне та історіографічне значення схеми М. Грушевського були взаємозумовлені. Адже для національного самоусвідомлення і консолідації націй величезне значення має формування прийнятих у ній уявлень про спільне минуле, зокрема про походження етносу. На цьому моменті й наголошувала критика. Прихильно сприйнята в українському інтелектуальному середовищі як струнке теоретичне обґрунтування самостійності вітчизняного історичного процесу [1], згадана стаття викликала полеміку та застереження насамперед у колі російських учених. Деякі з них зосереджувалися лише на історіографічній оцінці статті М. Грушевського, відзначаючи оригінальність запропонованого ним погляду та недостатню обґрунтованість основних теоретичних положень, що вимагають подальшого глибокого вивчення [18]. Інші ж обурилися через сам факт допуску української мови до академічного видання, що легалізувало її як інструмент науки та створювало прецедент для продовження роботи з популяризації здобутків українського культурного руху.

Найбільш рельєфно цю позицію в своєму огляді славістичної літератури представив професор університету св. Володимира Тимофій Флоринський. Він наголосив на помилковості та шкідливості допуску української мови до академічних видань та засудив сам факт «покровительства» над українським культурним рухом з боку деяких російських учених [27]. Окремо київський професор зупинився на концептуальних засадах статті, відмовивши їм у науковості. У висліді автор закликав російських істориків «дати належну оцінку праці Грушевського».

Зауважимо, що висловлені в огляді Т. Флоринського тези були згодом широко розтиражовані прихильниками правомонархічної ідеології [28, 139–140]. Адепти останньої побачили також у публікації могутній ідейний підтекст, вважаючи висловлені у ній наукові положення підставою для розвитку «сепаратистських тенденцій» в середовищі української інтелігенції країни. Були серед них і такі, що з позиції постулатів «теорії змови» намагалися показати шкідливість і згубність сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов'янофільської тези про «зовнішню загрозу» для слов'янства. «Невже старовинна слов'янська ворожнеча, що завдала стільки шкоди слов'янам, – писав один із рецензентів статті М. Грушевського, – буде безкінечно продовжуватися також у середовищі російського народу, і замість спільної культурної праці будемо чути вигуки: ми самі по собі, а ви самі по собі: ми українці, а ви великоруси – нам до вас ніякого діла немає! Хто, кінець кінців, залишиться у вигаші, як не вороги слов'янства» [24, 453].

З позицій проаналізованої вище історіософської моделі, північний сусід змальовується М. Грушевським як послідовна антитеза цивілізованому Заходу; як країна, що живе виключно за законами східних деспотій. Політичну еліту Московщини вчений промовисто називає «північними варварами», протиставляючи «досвідченим і цивілізованим людям західної культури» [5, 759]. Звідси виглядає цілком природно, що зовнішньополітичний вибір козацької старшини на чолі з Богданом Хмельницьким на користь Московського царства М. Грушевський вважає фатальним для європейських перспектив України. Щоправда при цьому він зауважує, що цей вибір був значною мірою зроблений під тиском тогочасних обставин як реакція на надужиття з боку католицької Речі Посполитої.

Геополітичний вибір тогочасної української еліти М. Грушевський називає епохальним також і для історії Східної Європи, адже він кардинально перекроїв політичну карту тогочасного світу, поклавши початок стрімкому занепаду Польщі та перетворенню Московського царства на потужного регіонального лідера [4, 569]. «... Перехід України з-під влади Польської Річипосполитої «під високу руку» московського царя, – пише вчений, – [...] переносить центр політичної ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи і т.д. Се те що інтересує в сих подіях «всесвітнього історика», і не може не захоплювати й нас» [4, 6].

Втім, попри входження українських земель до Московщини, доволі тривалий час вони й надалі перебували у сфері європейської культури. «... Україна XVII в. була все таки Європою, і хотіла нею бути, кожним суставом свого ества!» – емоційно наголошує дослідник [5, 1497]. І лише після ліквідації Гетьманщини з кінця XVIII – початку XIX ст. Україну силоміць переорієнтовано на російську імперську північ. М. Грушевський вказує на примусове російщення українського життя, економічний визиск українських земель, цілеспрямовану руйнацію сформованого за західними взірцями освітнього простору. Як підсумок, твердить учений, «Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинене на великоруський ґрунт, на потік і розграблення» [14, 17].

Прикметно, що переконаність у фатальності російського вибору Богдана Хмельницького М. Грушевський формував також у своїх учнів. Тут промовистим прикладом слугують консультації М. Грушевського його львівським учням, в яких він окреслював ідейну модель інтерпретації досліджуваних ними історичних подій. Так, у листі до свого улюбленця Івана Джиджори, котрий вивчав особливості економічної політики Петра I стосовно українських земель, М. Грушевський підкреслено радив не дотримуватися поширених у тогочасній науці тез про економічний прагматизм російського володаря, а натомість спробувати довести, «що се був не меркантилізм, а політика» [22, 281] (підкреслено М. Грушевським).

Поряд із такими суворими оцінками наслідків приєднання українських земель до російської держави, М. Грушевський і тут демонструє дивовижну як для вченого-позитивіста амбівалентність історичного мислення. Незважаючи на неодноразові вказівки про ментальну несумісність українців та росіян, дослідник поряд із цим неодноразово вказує на їх віровизначчу близькість, що змушувало українську еліту горнутися до північного сусіда, особливо після остаточного покатоличення литовської верхівки. «На переломі XV і XVI в. існування такого нахилу [до Московщини] виступило вже зовсім ясно», – стверджує автор «Історії України-Руси» [9, 183].

Поряд із релігійним аргументом, М. Грушевський вказує також на факт спільності історичних традицій, котрі об'єднували українських і московських князів. Вказані історичні традиції пояснювалися вченим тим, що Москва «представляла себе спадкоємницею давньої Руської держави», а також приваблювала «сильно розвиненим аристократичним устроєм – князівської аристократії переважно» [9, 338]. Ця близькість релігійних практик та історичних традицій, «хоч і під деспотичною формою», вказує М. Грушевський, невдовзі стає підставою для поступової зміни зовнішньополітичних пріоритетів, що врешті підготувало пізніший цивілізаційний вибір козацької старшини доби Хмельниччини.

Зламними в розумінні М. Грушевського для геополітичного позиціонування України в координатах «Росія-Захід» стали російські революції 1905 та 1917 рр. Так, учений був сповнений щи-

рими сподіваннями на демократичні здобутки першої російської революції. Свою «Ілюстровану історію України», що якраз писалася в той час, він завершував переконанням: «Безсумнівно, широкий всенародній розвій українства являється і в Росії питанням недалекого часу і можемо з повною вірою дивитися в його будучину» [3, 519]. Не менш піднесеними були його оцінки й подій 1917 р. Друга російська революція, як згадував учений на еміграції, бачилася йому та його ідейним однодумцям «зорею нового світу» та «світовим визволенням праці і працюючих мас» [19].

Разом із тим, дійсність російської демократії різних партійних кольорів, що не визнавала за Україною прав політичного суб'єкта, дуже швидко охолодила захоплення М. Грушевського. Перебуваючи на чолі Центральної Ради він закликає «з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом» [15, 21]. Це, твердить учений, диктують не тільки старі українські традиції, але й «те духовне споріднення, яке без сумніву є між українським народним етнічним елементом і життям західноєвропейським». Дослідник вкотре твердить, що український народ належить до європейського цивілізаційного кола самим складом національного характеру. Через це його повернення до європейської культури, переконаний М. Грушевський, відбудеться природно, саме завдяки цьому внутрішньому спорідненню. «Україна, – пише він, – зможе тепер вернутися з новою, навіть – по реакції – з дещо перебільшеною силою до цього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу – до світу германського, німецького, з яким і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше переймань і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найлегше буде тут зв'язатися з західним світом, користати з його запасів знання, культури, громадського інстинкту й дисципліни» [15, 21].

Висновки. Узагальнюючи наші спостереження над ставленням М. Грушевського до проблеми «Росія-Захід» у контексті історичної еволюції українського народу відзначимо значну емоційність його історіософського та історіографічного дискурсів, що загалом була невластива вченому як прихильнику позитивістської формули історіописання *sine ira et studio*. Ця емоційність виникала тоді, коли суто наукознавче питання дослідник переводив в аксіологічну площину «свійчужий». І тут, попри неодноразово задеклароване прозахідництво, симпатії М. Грушевського, хоча й не акцентовано, доволі часто лежали по стороні російського сусіда. Загалом же, проблему «Росія-Захід» учений розглядав ніби з двох часових перспектив – тривалого історичного періоду співжиття українців зі своїми західними та східними сусідами, а також з погляду власного життєвого досвіду, у першу чергу з урахуванням бурхливих подій кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. на європейському континенті. Це власне під впливом останніх зазнають мутації вироблені світоглядні настанови та корегуються сформульовані історіографічні ідеї. Саме цим, на нашу думку, значною мірою пояснюється зауважена амбівалентність висловів ученого. Відзначимо, що ця амбівалентність, не в останню чергу з подачі М. Грушевського, становить одну з помітних рис української гуманістики не лише ХХ ст., але й нашого часу. Все це актуалізує продовження студій над проблемою «Росія-Захід» в ширшому хронологічному та тематичному контекстах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. В. [Гнатюк В.] : М. Грушевський. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. «Сборник по славяноведению», Петербург, 1904 / В. Гнатюк // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т. ХХІХ. – С. 142–143.
2. Грушевський М. Звичайна схема «русской історії» справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори : У 50 т. / Редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 72–79.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Київ-Львів, 1913. – 551 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Ч. 1. – 880 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Ч. 2. – 776 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – Т. 2. – 640 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.

8. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 592 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 4. – 544 с.
10. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 5. – 704 с.
11. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 6. – 680 с.
12. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 8. – 856 с.
13. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 7. – 628 с.
14. Грушевський М. Наша західна орієнтація / М. Грушевський // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – С. 14–17.
15. Грушевський М. Нові перспективи / М. Грушевський // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – С. 21–28.
16. Грушевський М. Орієнтація чорноморська / М. Грушевський // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – С. 18–21.
17. Грушевський М. Українська справа в її історичному розвитку / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори : У 50 т.; / Редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8. Серія «Історичні студії та розвідки (1906 – 1916)». – С. 311–322.
18. Евг. Л. [Ляцкий Л.] : Статьи по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 / Л. Ляцкий // Вестник Европы. – 1905. – № 4. – С. 864–865.
19. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919 – 1924 рр. / А. Жуковський // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 96–125.
20. Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 3–24.
21. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть / Л. Зашкільняк // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 272–294.
22. Листування Михайла Грушевського. – Т. 4 : Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – Київ–Нью-Йорк : УІТ, ВД «Простір», 2008. – 457 с.
23. Мухин М. Проф. М. Грушевський (1866 – 1934) / М. Мухин // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Річник IV. – Львів, 1936. – С. 102–115; 194–202; 268–277.
24. Радченко К. : Стаття по славяноведенню. Выпуск I. Спб., 1904 / К. Радченко // Журнал Министерства народного просвещения. – Часть. CCCLXI. – Октябрь. – Спб., 1905. – С. 443–453.
25. Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця XIX – першої половини XX століття / В. Тельвак // Схід-Захід : Історико-культурологічний збірник. – Вип. V. – Х. : ФріМайнд, 2002. – С. 64–78.
26. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.) / В. Тельвак // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 67–82.
27. Флоринский Т. Д. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Т. Д. Флоринский // Университетские известия. – 1905. – № 11. – С. 184–189.
28. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щеголев. – Киев, 1912. – 588 с.
29. Яковенко Н. Кого та як інше Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»? / Н. Яковенко // Образ Іншого в сусідніх історіях : міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року). – К. : НАН України, Інститут історії України, 2008. – С. 95–100.
30. Brückner A. Dogmat normański / A. Brückner // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1906. – S. 664–679.
31. Kamiński Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 528. – S. 1–2; № 530. – S. 1–2.
32. Kamiński Jan. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 587. – S. 1–2; № 589. – S. 1–3.
33. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec historiografii ukraińskiej na przełomie XIX – XX wieku / E. Koko // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Tom III. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 270–278.

34. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 r.) / E. Koko // *Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku*. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001. – S. 166–178.
35. Koko E. Rusini czy Ukraińcy? Kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego w oglądach Franciszka Rawity-Gawrońskiego / E. Koko // *Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur*. – Część I. Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapińskiego. – Gdańsk, 2000. – S. 31–35.
36. Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI / L. Kolankowski // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1913. – S. 348–365.
37. Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historii Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 s.
38. Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie Prof. M. Hruszewskiego / L. Kolankowski // *Świat Słowiański*. – Rocznik IV. – Kraków, 1908. – Styczeń. – S. 19–30.
39. Ploky S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History / S. Ploky. – Toronto-Buffalo-London : University of Toronto Press, 2005. – 614 p.
40. Rawita-Gawroński Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi / Fr. Rawita-Gawroński // *Świat Słowiański*. – Rocznik VIII. – Kraków, 1912. – Sierpień-Wrzesień. – S. 557–578.
41. Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi / Fr. Rawita-Gawroński // *Świat Słowiański*. – Rocznik VII. – Kraków, 1911. – Maj. – S. 337–356.

REFERENCES

1. V. [Hnatiuk V.] : M. Hrushevskiyi. Zvychaina skhema «ruskoi» istorii y sprava ratsionalnoho ukhladu istorii skhidnoho sloviaanstva. «Sbornyk po slavianovedenyiu», Peterburh, 1904 / V. Hnatiuk // *Literaturno-naukovyi vistyky*. – 1905. – T. XXIX. – S. 142–143.
2. Hrushevskiyi M. Zvychaina skhema «ruskoi istorii» sprava ratsionalnoho ukhladu istorii Skhidnoho Sloviaanstva / M. Hrushevskiyi // Hrushevskiyi M. S. Tvory : U 50 t. / Redkol. : P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hyrych ta in.; Holov. red. P. Sokhan. – Lviv : Svit, 2002. – T. 1 : Serii «Suspilno-politychni tvory (1894–1907)». – S. 72–79.
3. Hrushevskiyi M. Iliustrovana istoriia Ukrainy / M. Hrushevskiyi. – Kyiv-Lviv, 1913. – 551 s.
4. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1996. – T. 9. – Ch. 1. – 880 s.
5. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1996. – T. 9. – Ch. 2. – 776 s.
6. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1992. – T. 2. – 640 s.
7. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1991. – T. 1. – 736 s.
8. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1993. – T. 3. – 592 s.
9. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1993. – T. 4. – 544 s.
10. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1994. – T. 5. – 704 s.
11. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1995. – T. 6. – 680 s.
12. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1995. – T. 8. – 856 s.
13. Hrushevskiyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy: V 11 t. 12 kn. (Redkol. : P. S. Sokhan (holova) ta in.) / M. Hrushevskiyi. – K. : Naukova dumka, 1995. – T. 7. – 628 s.
14. Hrushevskiyi M. Nasha zakhidnia oriiantatsiia / M. Hrushevskiyi // *Na porozi Novoi Ukrainy*. Statti i dzherelni materiialy. – Niu York – Lviv – Kyiv – Toronto – Miunkhen, 1992. – S. 14–17.
15. Hrushevskiyi M. Novi perspektyvy / M. Hrushevskiyi // *Na porozi Novoi Ukrainy*. Statti i dzherelni materiialy. – Niu York – Lviv – Kyiv – Toronto – Miunkhen, 1992. – S. 21–28.
16. Hrushevskiyi M. Oriientatsiia chornomorska / M. Hrushevskiyi // *Na porozi Novoi Ukrainy*. Statti i dzherelni materiialy. – Niu York – Lviv – Kyiv – Toronto – Miunkhen, 1992. – S. 18–21.
17. Hrushevskiyi M. Ukrainska sprava v yii istorychnomu rozvytku / M. Hrushevskiyi // Hrushevskiyi M. S. Tvory : U 50 t.; / Redkol. : P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hyrych ta in. ; Holov. red. P. Sokhan. – Lviv : Svit, 2007. – T. 8. Serii «Istorychni studii ta rozvidky (1906–1916)». – S. 311–322.

18. Yevg. L. [Lyatskiy L.] : Stati po slavyanovedeniyu. Vypusk I. Spb., 1904 / L. Lyatskiy // Vestnik Yevropy. – 1905. – № 4. – S. 864–865.
19. Zhukovskiy A. Politychna i publisytychna diialnist M. S. Hrushevskoho na emihratsii 1919 – 1924 rr. / A. Zhukovskiy // UIZh. – 2002. – № 1. – S. 96–125.
20. Zashkilniak L. Slavistyka v naukovi spadshchyni ta istoriosofii Mykhaila Hrushevskoho / L. Zashkilniak // Problemy slovianoznavstva. – Lviv, 1994. – Vyp. 46. – S. 3–24.
21. Zashkilniak L. Stosunky mizh ukrainskymy i polskymy istorykamy na zlami KhIKh i KhKh stolit / L. Zashkilniak // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 272–294.
22. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. – T. 4 : Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Ivana Dzhydzhory. – Kyiv–Niu–Iork : UIT, VD «Prostir», 2008. – 457 s.
23. Mukhyn M. Prof. M. Hrushevskiy (1866 – 1934) / M. Mukhyn // Vistnyk. Misiachnyk literatury, mystetstva, nauky y hromadskoho zhyttia. – Richnyk IV. – Lviv, 1936. – S. 102–115; 194–202; 268–277.
24. Radchenko K. : Stati po slavyanovedeniyu. Vypusk I. Spb., 1904 / K. Radchenko // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. – Chast. CCCLXI. – Oktyabr. – Spb., 1905. – S. 443–453.
25. Telvak V. Naukova spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v rosiiskii istoriohrafii kintsia KhIKh – pershoi polovyny KhKh stolittia / V. Telvak // Skhid-Zakhid : Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk. – Vyp. V. – Kh. : FriMaind, 2002. – S. 64–78.
26. Telvak V. Postat Mykhaila Hrushevskoho v polskii istoriohrafii (kinets KhIKh – KhKh st.) / V. Telvak // UIZh. – 2006. – № 5. – S. 67–82.
27. Florynskiy T. D. Krytyko-byblyohrafycheskiy obzor noveishykh trudov y zhdaniy po slavianovedeniyu / T. D. Florynskiy // Unyversytetskiye yzvestiya. – 1905. – № 11. – S. 184–189.
28. Shchegolev S. N. Ukrainskoe dvizhenie kak sovremennyy etap yuzhnorusskogo separatizma / S. N. Shchegolev. – Kiev, 1912. – 588 s.
29. Iakovenko N. Koho ta yak inshue Mykhailo Hrushevskiy v «Istorii Ukrainy–Rusy»? / N. Yakovenko // Obraz Inshoho v susidnikh istoriakh : mify, stereotypy, naukovi interpretatsii (Materialy mizhnarodnoi naukovi konferentsii, Kyiv, 15–16 hrudnia 2005 roku). – K. : NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, 2008. – S. 95–100.
30. Brückner A. Dogmat normański / A. Brückner // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1906. – S. 664–679.
31. Kamiński Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 528. – S. 1–2; № 530. – S. 1–2.
32. Kamiński Jan. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 587. – S. 1–2; № 589. – S. 1–3.
33. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec historiografii ukraińskiej na przełomie XIX – XX wieku / E. Koko // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Tom III. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 270–278.
34. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 r.) / E. Koko // Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001. – S. 166–178.
35. Koko E. Rusini czy Ukraińcy? Kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego w oglądach Franciszka Rawity-Gawrońskiego / E. Koko // Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur. – Część I. Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapińskiego. – Gdańsk, 2000. – S. 31–35.
36. Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI / L. Kolankowski // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1913. – S. 348–365.
37. Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historii Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 s.
38. Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie Prof. M. Hruszewskiego / L. Kolankowski // Świat Słowiański. – Rocznik IV. – Kraków, 1908. – Styczeń. – S. 19–30.
39. Plochy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History / S. Plochy. – Toronto-Buffalo-London : University of Toronto Press, 2005. – 614 p.
40. Rawita-Gawroński Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi / Fr. Rawita-Gawroński // Świat Słowiański. – Rocznik VIII. – Kraków, 1912. – Sierpień-Wrzesień. – S. 557–578.
41. Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi / Fr. Rawita-Gawroński // Świat Słowiański. – Rocznik VII. – Kraków, 1911. – Maj. – S. 337–356.

Статтю подано до редакції 05.04.2016 р.